

УДК 340.15

Козинець Олена Гаврилівна
кандидат історичних наук, доцент,
зав. кафедри теорії та історії держави і права, конституційного права
Чернігівського національного технологічного університету

Козинец Елена Гавриловна
кандидат исторических наук, доцент,
зав. кафедрой теории и истории государства и права, конституционного права
Черниговского национального технологического университета

Kozynets Olena Havrylivna
The Candidate of Historical Science, the Associate Professor,
the Head of Theory and History of State and Law, Constitutional Law Department of
Chernihiv National University of Technology

**ГЕНЕЗИС ПОНЯТТЯ «ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО»
У СІВТОВІЙ ПРАВОВІЙ ДУМЦІ**

**ГЕНЕЗИС ПОНЯТИЯ «ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО»
В МИРОВОЙ ПРАВОВОЙ МЫСЛИ**

**GENESIS OF THE CONCEPT “CIVIL SOCIETY”
IN THE WORLD LEGAL THOUGHT.**

Анотація: Стаття присвячена характеристиці зародження та розвитку поняття “громадянське суспільство”. Проаналізовані погляди видатних світових вчених щодо змістовного наповнення поняття “громадянське суспільство”. Досліджені основні складові “громадянського суспільства”, їх співвідношення та взаємодія.
Ключові слова: громадянське суспільство, правові вчення, правова держава, права людини, свобода.

Аннотация: Статья посвящена характеристике становления и развития понятия “гражданское общество”. Проанализированы взгляды выдающихся мировых

мыслителей относительно содержания понятия “гражданское общество”. Исследованы основные составляющие “гражданского общества”, их соотношение и взаимодействие.

Ключевые слова: гражданское общество, правовые учения, правовое государство, права человека, свобода.

Annotation: the article is devoted to the characteristic of the generation and development of the concept of “civil society”. The views of the outstanding world scientists as for the meaningful content of the “civil society” concept have been observed here. The main components of “civil society” and their interrelation and interaction have been studied as well.

Key words: civil society, legal doctrines, legal state, human rights, freedom.

Постановка проблеми. У часи розбудови незалежної української держави ми поволі звертаємось до вікових цінностей, які давно сформульовані в Західній Європі та США, і до яких ми прагнемо, але знаходимось на самому початку їх розбудови. До таких вікових цінностей відносяться громадянське суспільство, правова держава, права людини та громадянина.

Так, у юридичній, філософській, соціологічній літературі значну увагу приділяють розробці та уточненню змісту поняття “громадянське суспільство”. І це цілком природно. Адже розвиток права, правової держави і в цілому цивілізації значною мірою залежить від рівня розвитку громадянського суспільства.

Поняття “громадянське суспільство” і “правова держава” в їх сучасному розумінні з’явилися приблизно в один час і існують поряд, оскільки як не може бути громадянського суспільства без правової держави, так і не можливе існування правової держави без громадянського суспільства.

Аналіз останніх досліджень. Дослідженню проблем становлення громадянського суспільства в Україні присвячені наукові праці багатьох вітчизняних учених, зокрема таких, як М.О. Баймуратов, М.П. Орзіх,

В.Ф. Погорілко, Ю.М. Тодика, О.Ф. Фризький та ін.

Метою статті є з'ясування сутності поняття “громадянське суспільство” та його політико-правове обґрунтування у працях видатних мислителів.

Виклад основного матеріалу. Поняття “громадянське суспільство” складне та багатогранне і має багато визначень, тому з'ясування його сутності почнемо з надання визначення, для чого залучимо різноманітні словники. Так, у соціологічному словнику знаходимо, що громадянське суспільство з точки зору Г.Ф.В.Гегеля та К.Маркса – це ринкові та економічні відносини (на відміну від діяльності держави), проміжна сфера між сім'єю та державою. У широкому розумінні – сфера широких соціальних відносин та суспільної участі в якості протиположності більш суворим діям держави та економіки [1, с.144-145]. В іншому словнику знаходимо схоже визначення, а саме: громадянське суспільство – термін, що вживається в різних значеннях, позначає сукупність відносин у сфері економіки, культури та ін., які розвиваються в межах демократичного суспільства незалежно, автономно від держави. Передбачає існування широкого кола демократичних прав і свобод членів громадянського суспільства [2, с.708]. У юридичному словнику зазначено, що громадянське суспільство – це соціально неоднорідне і структуроване суспільство, яке досягло певного рівня соціального розвитку й у своїй життєдіяльності є відносно незалежним від держави [3, 123-124]. У словнику термінів з конституційного права громадянське суспільство визначається як сфера недержавних суспільних інститутів та відносин. Це все те в суспільстві, що не є державою і державним. Елементами структури громадянського суспільства є недержавні політичні інститути, культурно-освітні заклади та суспільні відносини [4, 95-96].

З'ясувавши основні визначення поняття “громадянське суспільство” повернемося до його витоків. Потрібно відмітити, що воно формувалось протягом тривалого історичного періоду, викристалізовуючись із архаїчних інститутів, які з розвитком пристосовувались до потреб суспільства, яке мало тенденцію до ускладнення. Отже, вперше термін громадянське суспільство був ужитий Аристотелем, який так називав спільноти вільних та рівних громадян,

пов'язаних між собою певною формою політичного устрою (держава-поліс).

У подальшому окремі елементи та цінності громадянського суспільства почали складатися в Європі в XII – XIII ст. Європа не випадково стала продовжувачкою розвитку теорії громадянського суспільства, оскільки саме там за часів Відродження ідеї громадянського суспільства, які з часів античності зберігались у середньовічній Європі, було нібито реанімовано. Досвід античного полісу та римське право створили передумови для виникнення структур громадянського суспільства. Також важливий вплив на цей процес здійснило християнство, в якому ідея свободи людини, особистості отримала найбільшу розробку порівняно з іншими релігіями.

Також можна сказати, що громадянське суспільство виникло й розвивалось як реакція на ідеал середньовічної теократії. Однією з головних його характеристик є світське (мирське) начало. Громадянське суспільство існує як система самодіяльних асоціацій (релігійних об'єднань, купецьких гільдій, кооперативів, профспілок і т.д.), які виражають і захищають їхні групові та індивідуальні інтереси, права.

У Новий час, а саме в XVII – XVIII ст. громадянське суспільство протиставлялось абсолютистсько-феодальній державі, а термін громадянське суспільство використовували для позначення різниці між “громадянським суспільством” та “природним суспільством”. Саме Новий час став часом ґрунтовної розробки поняття громадянського суспільства.

Так, найбільш радикально сформулював концепцію громадянського суспільства один із провідних ідеологів американської буржуазної революції, автор праці “Права людини” Т.Пейн. Він уважав державу необхідним злом; тому влада держави повинна бути обмежена на користь громадянського суспільства. Існуючи до виникнення держави, ця природна спільність схиляла індивідів до встановлення мирних стосунків конкуренції й солідарності, що базувалися на взаємному інтересі та почутті взаємної допомоги. Чим досконаліше громадянське суспільство, тим ефективніше воно саморегулюється, і відповідно меншу потребу має в державі. Наділені

невід'ємними правами, рівні та вільні індивіди існують ще до появи держави в минулому, сьогоденні та майбутньому. Тому держави можна вважати цивілізованими тоді, коли вони створені за очевидною згодою всіх індивідів і коли ця активна згода сформульована конституційно та зафіксована з допомогою парламентських представницьких механізмів [5, с.232].

Інший представник політико-правової думки А. де Токвіль, розмірковуючи про демократію, зазначав у своїй праці, що встановити абсолютне й деспотичне управління легше там, де існує демократичний суспільний лад [6, с.568-573]. При цьому він аналізував три аспекти егалітаризму (рівності політичної, економічної, соціальної – О.К.), що сприяли становленню деспотизму в Північній Америці та Європі: політична централізація як зброя в боротьбі з привілеями феодальної аристократії, поєднуючись з адміністративною централізацією та бюрократизацією, значно зміцнюють владу держави, яка встановлює контроль над усіма сферами суспільного життя і перетворюється в таку силу, що придушує свободу; буржуазна рівність породжує індивідуалізм, який ізолює людей один від одного, обмежує їх рамками приватного життя і створює цим сприятливі умови для деспотизму; “спотворена” схильність до рівності, в основі якої лежить бажання звести всіх до рівня маси, може призвести до “рівності в рабстві”.

Протистояти цим тенденціям до деспотизму можуть лише громадські установи та організації, які знаходяться між державою та індивідом.

Великий внесок у розробку концепції громадянського суспільства зробив Г.-В.-Ф.Гегель. Він уважав, що громадянське суспільство складається з приватних осіб, класів, груп та інститутів, взаємодія між якими регулюється цивільним правом і які прямо не залежать від держави. Численні складові громадянського суспільства часто несумісні, нестійкі, схильні до серйозних конфліктів, у яких одні приватні інтереси стикаються з іншими. При цьому надмірний розвиток одних елементів громадянського суспільства може призвести до придушення інших. Тому таке суспільство може залишатися громадянським доти, доки воно функціонує під політичним наглядом держави.

Держава, на думку Гегеля, - це моральне начало, хода Бога в світі [7, с.283-284].

Отже, громадянське суспільство характеризується самоорганізованістю, що підтримується не силою державного примусу, а свідомими, цілеспрямованими зусиллями його членів. Його формування неможливо без появи якісно нових індивідів – громадян, що мають рівні права й свободи. Людина, власне кажучи, тільки тоді стає справжнім громадянином, коли здобуває високі моральні ідеали, гуманістичний світогляд, заснований на повазі людської гідності, невід'ємних прав і свобод, а також на свідомому виконанні своїх обов'язків перед суспільством та іншими людьми.

Основною відмінною рисою громадянського суспільства є наявність вільної особистості. Головною ознакою докапіталістичних суспільств була відсутність у ньому індивідуальності, автономії людини. Вона була лише частиною певного суспільного організму й була цілком підпорядкована його інтересам, звичаям і традиціям, оскільки відносини між людьми визначалися не їхніми індивідуальними особливостями, а кровнородинними зв'язками, знатністю або приналежністю до номенклатури в системі державної бюрократії. Це вело до заперечення свободи вибору й особистої відповідальності.

Процес звільнення людини і набуття нею свободи носить тривалий і суперечливий характер. Російський філософ С.Л.Франк писав, що “стара антична ідея повного поглинання особистості державою, розчинення без залишку всіх духовних сил і думок у механізмі державної влади – ідея, сліди якої ще сильні й у наших установах, і в наших розумах, – суперечить сучасній моральній свідомості й повинна бути відкинута рішуче й безумовно. Свобода совісті й думки, свобода усного й друкованого слова, свобода ідейного й практичного спілкування в зборах і союзах суть невід'ємні права особистості, що впливають із її права на самовизначення й вільний розвиток” [8, с.69-70].

Розвинене громадянське суспільство має такий ступінь незалежності й автономії від держави, що гарантує безпеку особистості від зловживань, пов'язаних із недобросовісним використанням державної влади. Воно існує в рамках свободи індивіда й громадських організацій. У ньому відбувається

соціальна саморегуляція, що дозволяє розглядати його як суспільство, що розвивається самостійно.

Громадянське суспільство, як і держава, носить структурний характер. Однак структурність держави є вертикальною, ієрархічною, що означає підпорядкування нижчестоящих державних органів вищестоящим. Структурність же громадянського суспільства є горизонтальною. Вона являє собою систему зв'язків і взаємин між вільними й рівноправними індивідами, об'єднаними спільними інтерес і прагненнями. У цьому змісті громадянське суспільство, говорячи словами російського філософа В. Соловйова, є “вільна синергія”, “анархія в позитивному розумінні”. Це порядок, який спонтанно витікає із внутрішньої солідарності людей, що добровільно працюють в ім'я власних та суспільних інтересів і які не потребують управління ними з боку держави [9, с.331].

Логічно, що пріоритети держави й громадянського суспільства також відрізняються. Якщо для держави ними є безпека, стабільність, порядок і захищеність, то для громадянського суспільства пріоритетними стають свобода, ініціатива, динамізм і спонтанна активність всіх членів суспільства.

Громадянське суспільство служить не стільки впорядкуванню громадянського життя, скільки гарантом проти його надмірної заорганізованості й регламентованості. Тому це суспільство є найбільш відкритим у порівнянні з тоталітарним, у якому свобода й соціальний динамізм людей надзвичайно обмежені. Справді демократичне громадянське суспільство є більш складним по своїй структурі, оскільки воно дозволяє людям розробляти й здійснювати індивідуальні стратегії, що й робить їх автономними особистостями, що активно використовують свої права й свободи у всіх сферах громадського життя.

Громадянське суспільство, забезпечуючи використання творчих здібностей людей, формуючи й задовольняючи їхні різноманітні індивідуальні запити, виступає найважливішою умовою й механізмом усілякого розвитку особистості, соціального прогресу, зміцнення соціально-політичної

стабільності й демократичних основ громадського життя. Відносно цього важливі не тільки інтелектуальні здібності людей, їхні різнобічні знання та уміння, але й суб'єктивно-психологічні й духовно-моральні якості. При цьому, чим більш різні члени громадянського суспільства з погляду їхніх інтересів, потреб, здібностей, тим успішніше може розвиватися це суспільство.

У цих умовах неминучі соціальні розходження й розбіжності в поглядах на шляхи й методи досягнення спільно намічених цілей. Це надає особливу важливість пошуку консенсусу, взаєморозуміння, а також розвитку таких якостей особистості, як толерантність, спритність, доброзичливість, солідарність. Вони допомагають людям успішно сполучати свої інтереси із груповими, суспільними й державними.

В основі структурного розподілу політичної активності на суспільну і державну лежить принципове розходження між суверенітетом народу й державним суверенітетом. У демократичному суспільстві держава повинна бути під контролем народу, що згуртувався в громадянське суспільство. Ідея пріоритету народного суверенітету була висунута французькими просвітителями ще в XVIII ст. Вона була загальноновизнаною в той час.

Громадянське суспільство по своїй природі плюралістичне. У ньому не існує, наприклад, єдиної форми власності, єдиного, офіційно визнаного органа друку, профспілки, партії, церкви й т.д. Навпроти, їх існує безліч, з різними уявленнями людей про суспільне благо. Плюралістичний характер громадянського суспільства виступає істотною відмінністю від монополістичної держави, що претендує на “єдино вірний погляд” з усіх суспільних питань.

У зв'язку із цим варто враховувати складність структури громадянського суспільства, що відображає й захищає як приватні, особисті, так і групові, і широкі суспільні інтереси. Так, наприклад, профспілки й корпорації насамперед діють в інтересах конкретних груп робітників і підприємців. У той же час по цілому ряду політичних і соціально-економічних й інших проблем вони можуть солідаризуватися з іншими організаціями, а також з державними структурами.

Сучасна стадія розвитку громадянського суспільства пов'язана з розширенням його уваги до проблем соціальної справедливості, загального добра, екологічної безпеки, культурного відродження суспільства, захисту прав людини. Основу громадянського суспільства можуть становити тільки люди, що володіють розвиненою правосвідомістю, почуттям обов'язку й відповідальності за свої справи та їхні соціальні наслідки. Тобто як демократія неможлива без демократів, так і громадянське суспільство – без свідомих і законослухняних громадян своєї країни.

М.Бердяєв писав, що щире народне самоврядування, як виявлення організованої людської енергії, як виявлення народного характеру, припускає самодисципліну й самовиховання особистості й народу. Але народ це не механічна безформна маса людей. Він складається з реальних індивідів і від їхніх якостей залежать особливості даного народу. Народ – це кожний. Здатність людини до самоврядування й відповідальності не виникає спонтанно, вона вимагає тривалого виховання й самовиховання. Панувати може лише той, хто панує над собою. Демократію часто не ставлять у залежність від внутрішньої здатності до самоврядування, від характеру народу й особистості. І це, як писав М.Бердяєв, - реальна небезпека для нашого майбутнього. Демократія повинна бути одухотворена, пов'язана з духовними цінностями й цілями. Інакше свобода може перетворитися в правове свавілля, уседозволеність [10, с.132].

Найважливіший зміст свободи й демократії полягає в тому, щоб досягти такого устрою спільного життя людей, при якому б не постраждала нічия гідність й усім – включаючи меншини – офіційно була дана можливість вільно проявляти свою ініціативу й здібності й у такий спосіб самоутверджуватися.

Висновки. З теоретичної точки зору громадянське суспільство можна розглядати як суспільство, в якому існують розвинені економічні, політичні, правові, культурні відносини між індивідами, які входять до нього, не опосередковані державою. У сучасному розумінні воно являє собою необхідний і раціональний спосіб існування людей, заснований на розумі та свободі. Але з

практичної точки зору, або можливості створити таке суспільство, як в теорії, виникає багато труднощів.

Громадянське суспільство – це сфера самоврядування, самодіяльності вільних індивідів та їхніх об'єднань, обмежена законами від довільного втручання з боку держави й інших людей. Тому воно має потребу в законодавчому впорядкуванні й регулюванні відносин між ним і державою з метою досягнення консенсусу між ними на основі визнання базисних гуманістичних цінностей: прав, свобод, економічної незалежності людини, а також для того, щоб забезпечити соціальну захищеність людей, що перебувають у найменш сприятливих умовах. Тому взаємини між громадянським суспільством і державою носять суперечливий характер.

Список літератури

1. Большой толковый социологический словарь (Collins) .В 2-х т. – Т.1(А-О): Пер. с англ. – М.,1999. – 544 с.
2. Краткая Российская Энциклопедия: В 3-х т. – Т.1: А-К / Сост. В.М.Карев. – М.,2003. – 1135 с.
3. Юридичний словник-довідник / за ред. Ю.С.Шемшученка. – К.,1996. – 696 с.
4. Шляхтун П.П. Конституційне право: словник термінів. – К.,2005. – 566 с.
5. Філософія права / за заг. ред. М.В.Костицького, Б.Ф.Чміля. – К.,2000. – 336 с.
6. Токвіль А. де Про демократію в Америці. У двох томах. (Переклад з французької Григорія Філіпчука та Михайла Москаленка). Передмова Андре Жардена. – К.,1999. – 590 с.
7. Гегель Г.В.Ф. Философия права. – М.,1990. – 524 с.
8. Франк С.Л. Сочинения. – М.,1990. – 608 с.
9. Соловьев В.С. Сочинения: В 2-х т. – Т.2. – М.,1989. – 682 с.
10. Бердяев Н.А. Демократия и личность / Бердяев Н.А. Судьба России. – М.,2007. – С.130-133.